

VRLIČKE STARINE (ILI) VRLIČKA TRADICIJSKA BAŠTINA

SANJA IVANČIĆ
Etnografski muzej Split
Iza lože 1
21000 Split-HR

UDK 39(02)
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper
Primljeno: 26.01.2000.

Gornji tok rijeke Cetine zatvoren s jedne strane planinskim masivom Dinare, a s druge masivom Svilaje prirodni je okvir kraškog polja kojeg zovemo vrličko područje. Srodan susjednim plodnim dolinama rijeka Čikole, Krke i nizvodnom porječju Cetine, vrlički se kraj, upravo zbog zaleđa dviju teško prohodnih planina s plodnom kotlinom među njima, tijekom stoljeća razvijao kao prirodno i kulturno homogena cjelina. I današnje administrativne granice samostalne općine Vrlika poštuju i čuvaju tradicijske međe. Vrlika je rubna općina sa Šibensko-kninskom županijom, pa nas na njenim prilazima iz pravca Knina i Drniša čeka dobrodošlica u Splitsko-dalmatinsku županiju. Prostirući se planinom Dinarom, jugoistočna granica vrličke općine nijemi je, neprohodni dio državne granice Republike Hrvatske prema susjednoj državi Bosni i Hercegovini. No, za Vrličane intimno, možda je najvažnija ona, sa samostalnom hrvatskom državom, nanovo uspostavljena općinska granica prema Sinju. Više od rivalstva dva uistinu snažna entiteta Cetinske Krajine, ona za Vrličane znači preuzimanje odgovornosti za budućnost svoga kraja. Postavljene granice između Vrlike i susjednih područja zasnivaju se, velikim dijelom, na osobitostima njene etnografske baštine. Dugo se održala u svakodnevnom životu vrličkih sela sve do šezdesetih godina dvadesetog stoljeća. S druge strane očuvana izvornost i autohtonost njenih oblika, posebno njene narodne nošnje, zarana je plijenila pozornost i umjetnika i stručnjaka, pa je to jedna od najobrađenijih i "najopjevanijih" etnografskih cjelina Dalmatinske zagore.

Mnogim djelima hrvatskih umjetnika, i kad nije bila glavna tema, bila je živopisno mjesto zbivanja radnje. Predug bi bio popis svih autorskih radova koji se nižu samo tijekom 20. st. Proza Dinka Šimunovića i Milana Begovića s početka stoljeća ili žestoki prizori u filmu "Lisice" redatelja Krste Papića 1969. godine, tek su neki od primjeraka izuzetnog umjetničkog izričaja. No, svijetom ju je pronijela komična opera Jakova Gotovca "Ero s onoga svijeta". Završno kolo ovog izuzetnog nacionalnog glazbenog dijela nastalog između dvaju svjetskih ratova danas je čest adut uspješnosti folklornim društvima pri njihovim nastupima širom domovine ili svijeta.

Usporedo s umjetničkim obradama koje mogu, ali ne moraju pedantno bilježiti etnografske pojave, trajala je i još uvijek traje, znatizelja kojoj je narodna kultura primarna tema.

Puno prije nego što se etnologija odvojila u samostalnu znanstvenu disciplinu vrlička baština prvo je našla svoje mjesto među putopisima. Likovni i književni zapisi ove vrste posebno su bili učestali tijekom 19. st., međutim čelni, "Put po Dalmaciji" opata Alberta Fortisa, objavljen je još 1774. godine u Veneciji. U više od sto godine vladavine ovoga žanra, posebno likovne mape posvećene nošnji, nijednom neće ispustiti vrlička obilježja. Već putopisne razrade na posebna poglavlja posvećena krajobrazima, odjeći, običajima postupno će dovesti sve stručnije pristupe.

Početak 20. stoljeća izašla je iz tiska "Dalmacija i njena narodna umjetnost" Natalije Bruck-Auffenberg. Ta knjiga, koja se drži prvim značajnijim stručnim radom, a posvećena je isključivo narodnom rukotvorstvu, u više navrata vraća se vještini vrličkih ruku "*poradi izvornosti i bogatstva njenih pučkih rukotvorina*".

Istovremeno se u Splitu osniva i muzej koji će prikupljati istovrsne predmete. Današnje zbirke ove institucije, Etnografskog muzeja Split, broje na stotine vrličkih predmeta. Prati ih i potkrepljuje mnoštvo arhivskih fotografija i dokumenata. Iz desetljetnih akvizicija i obrada ove građe, različite generacije muzejskih stručnjaka do sada su javnosti priredile dvije monografije posvećene vrličkoj nošnji. Prva, "Vrlika" Aide Koludrović iz 1956. razabire sociološku stranu posebno ženskih odjevnih kompleta, a druga "Narodna nošnja Vrlike" Jelene Gamulin 1988., dekompozicija je ženske i muške nošnje priređena kao uputstvo za njihovu ponovnu izradu.

Sukladno broju i kvaliteti raznovrsnih putopisnih, likovnih, beletističkih i stručnih obrada, iz kojih su u gornjem tekstu istaknuta tek predodžbena djela, vrlička tradicijska kultura sticala je sve veću popularnost. S vremenom je postala simbolom koji predočava opće etnografske pojave širom Dalmatinske zagore. No, njenim postavljanjem na scenu započeto je pretapanje izvornih predmeta u suvenirne folklorne rekvizite kojima su se konačno raskinule vitalne veze materijalne kulture s prirodnim vrličkim okolišem i svakodnevnicom.

Danas po vrličkim, bilo seoskim, bilo gradskim domaćinstvima nema one iste slojevite vremenske patine, tragova koji obilježavaju generacijske pomake svake obitelji. Poput srednjovjekovnog preseljenja iz prvotnog naselja Vrh rike u utvrđeni grad Prozor (*Gradinu*), Vrličani su i nakon Domovinskoga rata ponovo krenuli ispočetka. Njime je proces iščezavanja tradicijske kulture, započet svjetskim ratovima dvadesetog stoljeća, nažalost bio dovršen. Sačuvani izvori svjedoče da je svakim ratom došlo do opadanje i kvalitete i kvantitete njenih obilježja.

Do drugoga svjetskoga rata Vrlika je s prstenom okolnih sela još uvijek živjela unutar mogućnosti i dosega prirodnih granica svoje autarkične proizvodnje i loših komunikacija sa susjednim područjima. Iz istih razloga sama Vrlika je, nakon povlačenja Turaka i uspostavljanjem venecijanske vlasti, izašla van svoga srednjovjekovnog naselja i slobodnije nastavila život podno bedema Gradine. Tijekom 19. st., za vrijeme francuske, i posebno u drugoj polovici austrijske uprave razvila se u upravno središte i trgovište. Veliki dio vrličkog polja bio je vlasništvo u međuvremenu stasalih posjedničkih i trgovačkih obitelji koji su, uz činovničku upravu, svećenstvo i ondašnje intelektualce, bili društveni vrh ove male, zatvorene zajednice.

Život se odvijao ujednačenim prirodnim ritmom sezonskih obveza ovog stočarsko-poljodjelskog kraja kojih su obredno označavali crkveni blagdani. Početak aktivnog dijela godine odvijao se negdje između Uskrsa i Božića, a onaj zimski, radno pasivan, bio je više posvećen međusobnim okupljanjima. Mukotrpnu seljačku svakodnevicu i ljeti su presijecali i rasterećivali, na *dernek* i sajam u Vrliku dovodili sveci zaštitnici. Prvi je 25. srpnja, *Pilip i Jakov*, a bez utvrđenog datuma, ali svake prve nedjelje mjeseca listopada pada dan gradske zaštitnice Gospe od Ružarija. Dani pred *Rožaricu* bili su obilježeni silnim pripremama za priliv velikog broja namjernika. Domaći trgovci i gostioničari odlazili bi sve do primorskih gradova, Šibenika ili Splita, gdje su u veletrgovačkoj mreži opskrbljivali svoje *dućane* uobičajenim potrepštinama: petroljem, solju, uljem ..., pa čak unatoč sadnji domaćih vinograda, i vinom bilo iz Kaštela ili šibenskog kraja.

Noć uoči blagdana prvo bi pristizali trgovci i obrtnici iz udaljenih krajeva: susjedne Bosne, lončari iz Potravlja i domaći obrtnici. Živalj iz okolnih sela i gosti vrličkih obitelji slijevali su se prilaznim cestama s prvim jutarnjim zrakama sunca:

"Dernek je različit za ove bliže mještane i za ove dalje. Ustani se vrlo rano, u 4-5 sati, i pripremaju se za taj dernek. Djevojke idu jedna kod druge da se splicu, da se uređuju. Posebno nakite, đendare, trake ispod vrata. Da se mijenjaju jedna s drugom koja ima isti, da imaju različite. Kad se obuku skupi se grupa njih pet šest iz jednog komšiluka pa tu sačekaju žene, koje su jedna obavezna pratnja za djevojke. Onda više puta sačekaju se i muškarci. Po puta već počne da pjevaju. Nekad počnu muški, nekad ženske. Pomažu im mlade žene koje su se udale prije jednu dvije godine. Pješače po osam do deset kilometara. Kad dođu u Vrliku, idu u kolo...." (Ivančan, 1982: 59).

Vrličke ulice i *kale*, a posebno točka križanja glavnih cesta, sam centar podno crkve koji Vrličani zovu *Varoš*, bili su, kao i danas, prepune ljudi. Ugovaralo se, ogovaralo, kupovalo i šetalo. Metež, pjesma, kolo i žamor zamirali su samo za vrijeme crkvenih obreda. No, nakon procesije i mise ponovo bi rasla euforija druženja.

Pred crkvom ili na cesti pred suprotnom, zgradom općine stariji su gledali, a mlađi *hvatali u kolo*. Društvena uloga plesa kojom se načelno zajednici predstavljaju obiteljski članovi stasali za udaju, odnosno ženidbu, dodatno su pobuđivali znatiželju. Odmjeravali su se novaci, njihova snaga i sposobnosti. Još od proljeća zagledavali su se i prosuđivali mogući parovi, a već sa oltara javnosti obznanjenim brakovima dogovarale se predstojeće svadbe. Dodatnu napetost stvarala je mogućnost iznenadne ili očekivane otmice djevojke iz kola. Bilo da je bila ekonomski motivirana i dogovorena između dvije obitelji koje ne mogu snositi troškove svadbe, ili emocijama pobuđena i intimno osmišljena s obje ili samo jedne strane budućih bračnih partnera, *umicanjem* djevojka postaje žena i članom obitelji u koju je odvedena. Uobičajeni domaći glagolski izraz za ovu pojavu *umakla se* potvrđuje da otmica češće izvedena uz djevojin pristanak, negoli privolu. Za širu zajednicu ovaj prevratnički čin bio je teatarski prizor koji se prepričavao danima i pamtio desetljećima.

Samo kolo započinje s više manjih ili većih grupa iz pojedinačnih sela koji se postupno se razmjenjuju ili isprepleću u jedno. Iako su zabilježena starije ili mlađe inačice koreografije, različit broj i veličine grupa tradicijska

osnova je ostala ista. Običaj je, ali i vrsta ovog otvorenog kola nalaže da muškarci moraju biti na početku i kraju kola, a žene u njegovoj sredini mogu, ali ne moraju biti naizmjenično poredane s muškarcima. Držeći se isključivo za *tkanice, struke*, pojaseve ili neko drugo remenje započinju polaganim korakom *šetnjom*. Postupno, promjenom koraka kolo dobiva snažan trčeći zamah i ogovarajući naziv - *u letu, leta*. Već prema broju učesnika i umješnosti kolovođe, ono se iz početnog polukruga preoblikuje, izokreće na leđa, pa opet zatvara prema unutra i, ako je jako dugo, mota u dva ili tri reda. Pri njemu se izvode skokovi, doskoci i zabacivanje muškaraca na kraju kola. Za takove eksibicije vještih igrača kola potreban je manji broj plesača. Ponekad se unutar kruga izdvaja par koji pleše po istom obrascu, pa muškarac zabacuje ženu ili je, rjeđe, s obje ruke o struku podiže visoko u zrak

Zbog napora koji iziskuje osnovni korak, zabacivanja i skokovi samo kolo je potpuno nijemo. Iako je popraćeno pjesmom igrača dok traje *šetnja*, a potom pjesmom ili zvukom mješnice iz pozadine, njegova privlačnost je u sirovom ritmu i energičnosti samog plesnog koraka. Danas je teško predočiti svu silinu ovoga kola koje je nekad raslo i razvijalo se cijelom dužinom ulice, a pred njegovim naletom uklanjale su se mase:

"Ponekad ne bude dovoljno mjesta pred crkvom. Tada plešu 30-50 metara dalje do Vage, pa tu naprave krug. Kada se i ovdje skupi previše svijeta, kolovođa se nekako probije "pa u onoj puzi, trči se po ritmu kola opet jedno 30-40 m. Pa opet naprave krug. I tako opet skroz do Vage..." (Ivančan, 1982: 53).

U spletu s uistinu živopisnom i za svakih blagdanskim prigoda posebno svečanom narodnom nošnjom, ovakvi slikoviti prizori su bili sami po sebi izazovni doživljaji kako u punom društvenom značenju domaćem stanovništvu, tako i slučajnim, pasivnim strancima koji su Vrliku ponajviše poznavali i pohodili je kao pribježište iz ljetnih primorskih žega svježem zraku i ljekovitoj izvorskoj vodi s njenih mnogobrojnih izvora.

Prisjetimo li se da je u drugoj polovini 19. st., uspostavljanjem javnih ustanova poput poglavarstva, suda, škole, pošte ili liječničke službe Vrlika stekla značajnije gradske osobine. Netom uoči dvadesetog stoljeća dovršene su i mnoge monumentalnije privatne i javne zgrade kojima su utvrđeni temeljni orijentiri vrličke spomeničke baštine novijeg vremena.

U osnovi su to jednostavne kamene višekatnice s nizom prozora u svakoj etaži, uskih zelenih okvira i drvenih kapaka, *škura*, te masivnim ulaznim vratima pred *portunima*. Tek poneka je fasada bila ožbukana u tada omiljenim pastelnim bojama, s bijelim ukrasnim naglascima, sitnom kamenom plastikom ili štukaturom na pročeljima zgrada. Takvi detalji i danas postoje kao vanjski tragovi dosegnutog stupnja razvoja gradskog obrasca življenja vrličkih posjedničkih obitelji tog razdoblja. Posebnu draž vrličkoj arhitekturi daju istovrsni, od kamena klesani potpornji zidovi i mnogobrojne ograde *parapeti* duž vrličkih cesta, vrtova i dvorišta. Uz dvorišne portale vrtova ove ograde izrastaju u stasite pilone. Posebno su lijepi oni primjerci kombinirani s kovanim željezom. Neki su tijekom vremena nestali, neki zasad zapušteni, ali ima i onih, javnih, dobro očuvanih kao pred, i ondašnjom i današnjom, zgradom Općine. Njihova ambijentalna vrijednost naročito je isticajna kao dio parkovne arhitekture na *Česmi*, vrličkom središnjem izvoru ispod guste listopadne šume *Gospinog gaja*. Ovom mjestu duboke hladovine i vječitog

žubora vode na koje se i danas rado zalazi i salazi ljeti pred podnevne ručkove i u popodnevne šetnje prigodno je doraden izgled još 1875., u godini pohoda Franje Josipa I. Vrlici. Godinu kasnije započeta je i gradnja nove župne crkve. Izmještena iznad mjesta stare crkve iz mletačkog razdoblja na južne pristranke brijega podno same srednjovjekovne Gradine, nova crkva Gospe od Ružarija postat će zajedno sa suprotnom, zgradom Općine najznačajniji urbanistički pomak i naglasak novom središtu Vrlike. Dovušeni na samom kraju 19. st., zgrada Općine 1889., a crkva 1898. godine, u spletu s drugim javnim i privatnim gradnjama vrličkih obitelji uistinu su bili atraktivna pozadina obrednih i društvenih vrličkih zbivanja s početka stoljeća.

Zato nije čudno što su upravo u ovom razdoblju i oko ovog razdoblja nastale najznačajniji autorski i umjetnički radovi posvećeni Vrlici, ali se i usmeno, s koljena na koljeno među starosjediocima održava predaja, priče i anegdote gospodskih vrlina vrličke prošlosti. Bilo da su bliske stvarnosti ili s vremenskim odmakom obogaćene i uzdignute u mit ove priče o zimovanjima u Egiptu, o Jašinoj kavani s prvim glazbenim automatom, *baulima* i *škrinjama* punim čarobnog ruha ili kući po ljepoti ravnoj, prema riječima samog cara Franje I., bečkom Schönbrunnu pritajeno održavaju ladanjska obilježja, i negdašnjeg i današnjeg, života mjesta.

PRIVREĐIVANJE

Okvir koji je nosio, podupirao i isticao gradske obrasce življenja u samoj Vrlici bio je jamačno živopisni i autohtoni, ali oprečni život sela iz njenog neposrednog okoliša. Odmah iza samoga gradskoga centra *Varoša*, već na rubovima *Jakara*, *Varoždina* i *Česme* s prvim vrtovima, voćnjacima i vinogradima počinjali su svakodnevni seoski prizori. Upravo na selima oko širokog i plodnog polja i na radu njihovih težaka počivalo je gospodarstvo vrličkoga kraja. Iako je broj sela koja administrativno pripadaju vrličkoj župi, odnosno vrličkoj općini, s vremenom varirao, broj onih koja su joj, gospodarstveno i kulturno, gravitirala ostao je gotovo isti: Podosoje, Kukar, Garjak, Vinalić, Ježević, Kosore, Cetina, Kijevo, Civiljane, Maovice i Otišić. Koljane, nekad najplodnije i najbogatije selo koje se prostiralo sredinom polja nestalo je pod umjetno nastalim jezerom Peručom šezdesetih godina, sada već, minolog dvadesetog stoljeća. Nažalost, s njim je potopljen i najznačajniji, uz groblje i crkvu sv. Spasa u selu Cetini, starohrvatski arheološki lokalitet - *Crkvina*.

Tražimo li satisfakciju za izgubljeni dio tla i kulturnog identiteta utješno je što je vrlički kraj izgradnjom istoimene hidroelektrane stekao nove gospodarstvene potencijale i, što se vrlo rijetko događa, obogatio krajolik. Popnete li se u vrličku Gradinu preko njenih bedema otvara se pogled na pitoma polja i zbijena sela iza kojih, u izmaglici, izranja masiv Dinare, dok se na obzorju stapaju nebo i voda.

No, u vrijeme od prije, nešto više ili manje, stotinu godina koje se od milja zove *Begovićevim dobom* još se živjelo bez suvremenih industrijskih dostignuća i njihovih lagodnosti. Ponajviše od uzgoja žitarica i stoke. Pšenica, raž, ječam, proso i kukuruz bili su osnovne živežnih namirnica dopunjavane s raznovrsnim mliječnim seoskim proizvodima. Kupus i krumpir su najzastupljenije povrće, a uz sitno divlje, najčešće kultivirano voće su bile

kruške, jabuke i šljive. Nekad su se uzgajale i tekstilne biljke konoplja i lan, a poticana je, posebno za vrijeme Austrije, i sadnja duhana i duda, *murva* za potrebe svilarstva i duhanske industrije. Na početku stoljeća sađeni su i prvi *panjevi* loze. Tekstilne biljke su davno potisnute i iščezle dostupnošću industrijskog platna za izradu *prtenih*, pamučnih dijelova nošnje, a industrijske nikada i nisu istinski zaživjele u ovom kraju.

Poljodjelstvo

Zemlja se je obrađivala usporenim ritmom starinskih alatki uz pomoć životinjske zaprege volova i konja. Negdašnji drveni *plug* (i jaram) prvo se, još prije drugoga svjetskoga rata, počeo zamjenjivati željeznim, a potom traktorom. *Brana* od granja željeznom *drljačom*. Bilo da je proljetno ili jesenje oranje, *na sklad* ili *razor* uzorana zemlja, sijač, uvijek i samo muškarac, vadi i baca sjeme iz *bisaga*. Kukuruz se *sadi* u svaku treću brazdu, a *krumpir pod motiku*. Oni dijelovi zemlje koje ne doseže plug, obično *uzglavci* njive okopaju se ručno. Manje površine zemlje i vinogradi također. Za njih se uobičajeno koristi ručno oruđe *motika* i *mašklin*, a za krčenje redova loze još je spretniji dvorog ili *rašlica*. Isprepletenost uzgoja stoke, i krupnog i sitnog zuba, s ratarstvom omogućavala je dva načina gnojenja zemljišta. Prvo, premještanje pomičnih *torova* s jednog na drugo mjesto danas je gotovo zaboravljeno, dok je stajski, pregoreni *đubar* rastresen po oranicama ostao osnovni način gnojenja zemlje.

Još od pamtivijeka tradicionalna podjela na muške i ženske poslove održavala je i ovdje žene uz kuću i okućnicu, a muškarcu su pripadali udaljeniji i fizički teži sezonski poslovi uključujući one, povremene, nadničarske u udaljenim krajevima zemlje.

Istom podjelom ženama je uz pripremu hrane i odjeće, održavanje kuće, čuvanje djece i nemoćnih, mužnju i prehranu stoke pripalo i održavanje vrtnih okućnica, pa i nisu tako bile nevjeste u poljodjelskim poslovima.

Prilog više takvom već širokom i raznovrsnom spektru, rascjepkanih i nimalo lakih poslova bila je i žetva koju su također nekad nosile žene. Žetva je središnji posao ljetnog razdoblja, pa su negdašnji prizori *žetelica* predvođenih gospodaricom, *starješicom* kuće čija se zemlja žanje sa *srpom* u ruci baš sa vrličkih polja, primjerci kvalitetno zabilježenih starijih oblika poljodjelskih radova, ali i, također rijetko zabilježenih radnih oblika nošnje. Kasnijom primjenom *kose*, osnovnim sredstvom za košenje trave, ovakve slike ženskog kolektivnog poljskog rada potpuno su iščezle, jer su posao preuzeli muškarci. *Srp*, tipa ponešto izduženog polukruga i nazubljene oštrice s *nasadom* ili *člankom* - drvenom ručicom, ostao je u primjeni za žetvu kukuruza i raži, te za kosi nepristupačnim dijelovima oko kamenja.

Požnjeveno žito vežu se usukanim vlatima, pa se radi sušenja različito slažu jedan preko drugog u hrpe zvane u *trojice* ili *granice*. Za zaštitu od ozljeda prilikom vezanja rukohvati žita u snop u vrličkom kraju upotrebljava se sitni tekstilni predmet sastavljen od klječanog pravokutnika i uzica usukane vune prišivenih uz dva suprotna ruba. Zove se *povrazača*, a omata se oko desnog koljena muškarcima koji idu za žetelicama i vežu snopove klasja. Povrazačom se nosi i ručak u polje u drvenoj *zdili* s poklopcem tako da se ona položi na tkani dio, a uzicama se nosi u ruci. Pripremanje i nošenje ručka u

polje je jedno od lakših zaduženja ženskog dijela obitelji, pa ih već o dnevnim obvezama, raspodjeli posla i povjerenju, mogu obavljati i starije osobe što je najčešće domaćica kuće.

Nakon žetve krajem lipnja, te sušenja na poljskim površinama žito se polovicom kolovoza, negdje oko Velike Gospe doprema kući gdje se zrno odvaja od klasja. Za ovaj posao postoje dva, odnosno tri, načina rada ovisno o tomu da li se preostala slama želi dalje iskoristi, pa se s najmanje oštećenja takvo žitno snoplje udara o kakvu tvrdu podlogu. Uobičajeno je to ražena slama kojom su se pokrivali krovovi, radila uža i plela sita za prosijavanje zrnja ili brašna. Drugi način *mlačenja* je takav da se klasje rasprostire po ravnoj površini, pa se po njemu uistinu tuklo i mlatilo zgodnim štapom ili *prakljačom*, drvenim predmetom za pranje robe. Treći i najstroženiji način, *vršenje*, traži posebnu površinu, opremu i dodatnu radnu snagu. Na okrugloj, zaravnjenoj površini zemlje, *guvnu*, po *vršaju* gaze životinje, uobičajeno potkovani konji. Kreću se u koncentričnim krugovima oko stupa, *stožera* ili *stožine*, osovljenog u sredini kruga za koji su životinje privezane. Tjera ih, *goni*, vodič *škurijom*, bičem kojim im određuje ritam i smjer kretanja. Negdašnja zemljana gumna svake godine su se pripremala, *ožuljala* od trave, ako je potrebno nanosila dodatna zemlja, polivala vodom i konjima ugazila. Zamijenila su ih ona popločana kamenom, a potom nedavno ona *zalivena cementom*. Nakon mlačenja ili vršidbe žito bi se *vijalo*, bacalo u zrak drvenom lopatom radi pročišćavanja od slame. Na guvnima se i sušio kukuruz. Zrna kukuruza su se odvajala također mlačanjem ili komušanjem, žuljanjem klipa o klip.

Konačno, žito se transportiralo u velikim vrećama *ararima*, otkanim od, poput bisaga, crno bijele vune, mljeti u mlinove i vraćalo kući kao brašno. Zbog i ljeti mrzle Cetine, mnogobrojnih izvora i potoka, vrlički kraj je imao veliki broj vodenica zvanih prema obiteljima koje su ih držale, pa kućni, ručni žrvnjevi nisu bili ni potrebni. Štoviše za sušnih ljeta kada su i kninski Krčići znali presušiti, pristizale su pred najsnažnije mlinove vrličkog kraja, poput onog *Lełasovog* na *Balečkom* mostu, kolone žitom natovarenih magaraca iz udaljenih krajeva na obradu.

Način gospodarenja kojim se teško dolazilo, a time i odvajalo, od gotovog novca osnovni način plaćanja dugo je bila određena mjera u dobrima. Izuzev općinskih pristojbi plaćanih u novcu gotovo sve ostalo plaćalo se u naturi. Bilo u stoci ili poljoprivrednim proizvodima. Seljaci *napoličari* su dijelili urod s posjednicima zemlje i dodavali vreću više za porez. Crkveni dio se odvajao po *varićak* žita za svaku glavu u obitelji, a mlinaru *oka* ili *bika* ovisno o kvaliteti vreće brašna.

U vrličkih trgovaca kupovala se samo najneophodnija roba koju nisu proizvodila seoska domaćinstva. Izmjerena u sitnim, *refužo*, količinama ponajčešće se *uduživala* pa bi kamata često, s vremenom i količinom, znala prerasti glavnicu duga. No, i trgovci su u znali primati kvalitetne seoske proizvode u zamjenu za novac. Postojala je zasebna razmjena trgovaca sa seoskim domaćicama koje su za koju *duzinu* jaja, njihovo neosporno vlasništvo kao i prihod ostvaren njima, kupovale po vlastitom nahođenju, ali najčešće opet proizvode za obitelj, a ne za osobnu korist.

Vinogradarstvo

Vinogradarstvo u vrličkom kraju nema tako dugu tradiciju kao što to bilježe primorski krajevi. Vrličani nisu nikad živjeli od prinosa loze, već su postojećim vinogradima podmirivali vlastite potrebe. Ali uredan i stasit vinograd, te kvalitetno vino i danas su ponos marljivih obitelji jer za njegovo održavanje treba puno uloženog truda. Za najopsežnijih i najteže radove u vinograda okopavanje ili berbu, *trganje*, grožđa kao i za druge sezonske poslove, okupljala sva dostupna radna snaga. Običaj pomaganja susjeda, prijatelja i rođaka koji u dogovoreni dan dolaze jedni drugima u pomoć jedan je od najplemenitijih oblika međusobne solidarnost očuvan pri najtežim ili najsvečanijim trenucima godišnjeg ili životnog ciklusa: poljskim ili građevinskim radovima, svadbama ili smrti.

U Vrlici je sve do nedavno postojalo nepisano pravilo da se berba grožđa obavlja tek po Rožarici, u što kraćem roku kroz deseti mjesec, kao jedan od posljednjih poljodjelskih radova i priprema hrane pred predstojeću zimu. Ubiranje pojedinačnih grozdova zrelog grožđa prije njegova trganja bilo je strogo zabranjeno i ukućanima jer se tako lakše kontrolira i čuva od krađe ili štetočina, pa se u vinogradu znalo i prenočiti radi njegove zaštite. Prije berbe pripremi se odgovarajuća oprema, operu *badnjevi* i *bačve* ili, ako je potrebno, kupi nova na Rožaricu. Obrada grožđa vrši se u kod kuće u *konobama* gdje se nakon izvlačenja iz vinograda, u većim i manjim od šiblja pletenim *krtolima*, drvenim *kašetama* ili, danas, plastičnim vrećama, prebacuje u badnje radi fermentacije. Tradicijski i najprimitivniji oblik gnječenja grožđa bilo je gaženje bosim nogama koje su sporadično zamijenili, pa su se međusobno posuđivali, neveliki prijenosni ručni koševi - *muljače*.

Dobiveni *mošt* odstoji nekoliko dana radi vrenja, a potom se otače u čiste bačve kao mlado vino koje se u Vrlici zove *slačica*, a od ostataka *tropa* kao i od šljiva, peče se rakija.

Stočarstvo

No, i pored značajnijeg udjela uzgoja žitarica, loze, sporadičnog vrtlarstva i voćarstva koje se danas naročito pokušava revitalizirati u vrličkom kraju, najznačajnija grana privređivanja bilo je nekoć stočarstvo. Njime se nije samo zaokruživao agrarni proces i dopunjava svakodnevna prehrana žitaricama, već je stočarstvo bilo u samom središtu gospodarskog zanimanja. Domaće životinje, posebno velika stada ovaca i koza, uz pokoju kravu, volove i konje uistinu su bili *blago* vrličkih sela. Njihovom prodajom ostvarivao se veliki dio obiteljskih dodatnih prihoda, a na njihovim sirovinama počiva najznačajnije osobine materijalne i društvene kulture, stil života i mentalitet čitavog kraja.

Kao i u drugim poljodjelsko - stočarskim krajevima u blizini planinskih lanaca i ovdje prevladava polunomadsko stočarenje kod kojeg se stoka, ponajviše ovce i koze, u potrazi za svježom pašom u zimskom razdoblju boravi kod kuće u selu, a pred ljeto okupljena stada s pastirima i neophodnom *ženskom čeljadi*, kreće na ispašu u planinska staništa Dinare. Tamo se u kratkom ljetnom razdoblju muškarci ponajviše bave stokom po okolnim pašnjacima, a žene, *maje*, kao i domaćice kod kuće prerađuju mlijeko. Poneka

od seoskih obiteljskih zajednica imala je svoj ogranak, *kortu* koji je trajno boravio u planini, pa je obavljanje planinskih poslova bilo njihovo zaduženje. Maja, domaćica kuće, je u jednoj takvoj zabilježenoj zajednici, Duvnjak-Pilipčević, bila je iz planinske korte, pa joj je prerada vune i mlijeka bilo osnovni posao cijeloga života u čemu je, po priči, postala vrsni znalac.

Prehrana

Namirnice životinjskog podrijetla, misleći ponajviše na meso, prije se nisu mogla svakodnevno priuštiti, pa su možda baš zato su i osnovni gastronomski specijaliteti i obredna jela vrličkog kraja. Uz vrličku, beskvasnu, *pogaču i kruh ispod peke* o najsvečanijim životnim prigodama i blagdanima moralo se naći meso i vino, a kao aperitiv rakija. Iako jednostavno obrađeno pečenjem na otvorenoj vatri ili na ognjištu ispod iste zemljane posude kao za pečenje pogače, *peke*, vrhunsko i najpoželjnije glavno jelo svih svečanosti je *pečenje* bilo u gradskoj ili seoskoj sredini. Janjetina u proljetno-ljetnom razdoblju, svinjetina zimi. Perad im je prva zamjena, a u nekim prigodama ravnopravna.

Tako se pred Božić posebno *šopala tuka* da bi se kao drugo jelo, nakon *arambašića*, sarma od miješanog mljevenog mesa bez riže, našla na božićnoj trpezi napose gradskih obitelji. O Uskrsu pored svečanog ručaka, nakon uobičajenog posta domaćom pastrvom iz Cetine ili bakalarom, u samoj Vrlici je postojao i običaj da se s blagoslovljenom hranom ide na *marendin*, obiteljski izlet u prirodu. Za razliku od Božića za kojeg nema kolača posebnog sastava i naziva za Uskrs se rade svijetli kolači s puno jaja: sirnice koje se u Vrlici češće zovu *pogačicama*; potom *garitule*, te posebna vrst biskvitne torte u koju se dodaje tek malo *suvice*, *pa(n)dišpanja*. Pa(n)dišpanja je i u najpopularnijoj dalmatinskoj kuharici, onoj od Dike Marjanović, zabilježena kao vrlički *narodni kolač*.

Raslojavanja hrane na seoska i gradska jela i slastice, koji su u Vrlici pripravljeni po istim ili sličnim receptima kao i u drugim urbanim sredina Dalmacije, nema na dan gradske zaštitnice *Rožarice*, jer svi podjednako jedu samo pečenu svinjetinu gotovo bez ikakvih priloga. To je jedini dan kada, bilo seoska, bilo gradska domaćinstva, ne pripremaju objed kod kuće nego se zgotovljeno meso prodaje i kupuje po gostionicama ili na, za tu prigodu, improviziranim *bancima*. Ako nisu gosti gradskih domaćina hodočasnici i jedu na postojećim ili, za tu prigodu, posebno pripremljenim javnim mjestima.

S Rožaricom vrlički kraj zapravo označava i ulazi u zimsko godišnje razdoblje jer se pred nju i o njoj već dovršili ljetni, i pripremile predradnje za zimske poslove: zgotovila ljetina, spustilo blago i pripremljene mliječne namirnice s planine, ugovorile i odredile svadbe, prodali viškovi, pa potom i kupile neophodne stvari potrebne za osnovne zimske poslove kratkotrajnog dana i duge noći zimske dokolice.

Za razliku od gradskih složenijih recepta seoskom življu nekoć je kupovni kruh bio ekskluzivna poslastica *turta*. Pored *pečenja* friškoga mesa mogućeg neposredno po klanju životinja, pravi seoski zimski specijaliteti spremljeni su od konzerviranog povrća i mesa: ukiseljenog kupusa i, *na dimu i buri*, sušenog ovčjeg, kozjeg ili svinječeg mesa. Posebno su cijenjeni tanko rezani naresci - *fete pečenice*, *pancete*, *pršuta* od svinjetine, dok se ostalo meso

i pozicije priprema kuhanjem. Ponajviše sa *slatkim*, friškim ili kiselim kupusom. Gotovo bez ikakvih priloga začina i mirodija *kiseli kupus sa suvim mesom*, jednostavne pripreme, a posebnog okusa, već zaboravljenog jer se danas takvo meso dobiva kratkotrajnim industrijskim postupkom, bila su svečana zamjena svakodnevnim mekšim ili tvrdim, žitnim kašama. *Pura*, kukuruzna kaša koja se i danas pravi, ali češće kao prilog mesnim jelima, nekoć je bila glavno jelo začinjeno s masti ili maslacem. Prelivena uskuhanim svježim mlijekom, *varenikom*, ili ukiseljenim, *kiselinom*, reskog okusa postaje pravi vegetarijanski specijalitet.

Sirevi koji su se radili više na planini nego u selima različitom obradom razdvajaju se u dvije vrste: mladi, nesoljeni dobiven iz drvenog kalupa *zdllice* i soljeni sir pohranjen i sasušen u *mišinama*. Tako pripremljenom siru otuda je i poseban oblik gruda, pikantan okus i adekvatan naziv- *sir iz mišine*. Poslastice su bile na maslu ili masti pečeni bezkvasni *uštipci*, a raspucala zrna kukuruza koja se u danas poznatije kao gradske kokice u Vrlici su znane kao *bule*.

Izuzev za kuhanje i pečenje nad vatrom, za koje su se koristile zemljane posuda *bakre*, sve ostalo posuđe za držanje, serviranje i pribor hrane, kao druge ostave bili su drveni. Manji komadi izdubeni u drvu, a veći složeni od dužica drva s metalnim obručima. U *načvama* se mijesio i rastao kruh, a *vučijom* grabila, nosila i držala voda. Pilo se iz, od smreke mirisnih, *bukara*, a u najboljim hrastovim bačvama držalo vino. U *dižvu* se muzlo mlijeko, a uskom *stapu*, posebnim štapom, *mećajom izmete* mlijeko u maslac.

Tek poneki uporabni drveni predmeti bili su i ukrašeni zarezanim ili na proboj izvedenim sitnim geometrijskim motivima. Među jednostavnim drvenim namještajem kuće, ukrašeni predmeti bili su znamenja njihove posebne funkcije ili osobe kojoj su namijenjeni. Takva je polukružna stolica na četiri noge s visokim ornamentalnim naslonom, *katrig*. Među običnim niskim tronozima, *stočićima* oko okruglog niskog stola *sinije*, ili klupama na kojim su sjedili drugi ukućani, ona je uistinu bila tron autoriteta i neprikosnovenog vladara obiteljske zajednice, obično najstarijeg muškarca u kući. Slično su bile i ukrašene *prešlice* koje su osobni ženski predmeti ili *vodiri*, drveno pomagalo kosacima pri košnji. Zabilježeno je da su masivne *škrinje ili kovčezi* za spremanje odjeće, svečane poputbine mladenke pri odlasku s očevine, također bile izrezbarene. No, ponekad su poput prijenosnih dječjih kolijevka, *bešika*, bile ukrašene sasvim drugom tehnikom, utiskivanjem žiga užarenim željezom.

Raspoređen oko središnjeg mjesta okupljanja obitelji - ognjišta, u nekad i jedinoj prostoriji seoske kuće, drugi osnovni namještaj poput *hambara* za spremanje žita, uskih zidnih polica *škancija* ili kreveta, bio je sasvim jednostavan i neukrašen.

Prosperitetom svake obitelji pojedinačno, arhitektura kamenih seoskih kuća s vremenom se razvijala od potleušica često dijeljenih i odijeljenih od stoke samo pletrom do više pojedinačnih kuća na okupu. Najčešći oblik kuće bio je takav da je stoka ostala na prvoj, zemljanoj etaži, a ukućani preseljeni na gornju etažu odvojenu od donje drvenim daskama poda. Do obvezne *terace* pred ulaznim vratima smještenim obično po središnjoj osi čeonu fasade vodile su kamene stepenice.

Razgranjavanjem obiteljskih zajednica na pojedinačna domaćinstva i gradnjom pojedinačnih kuća za svaku od njih nastajali su zbijeni zaseoci istih prezimena, pa su selo činila više takvih "razbacanih" i često udaljenih

komšiluka. Takav tip sela nemaju neko zajedničko urbanističko središte, te posebno ako selo nema ni crkvu, zaseoci su osnovni prostorni orijentir. Koristeći se izrazom *ići u Radniće, Gveriće ili Režića kuće* određivao se osnovni smjer kretanja i mjesto zbivanja radnje. Za razliku od onih sela koja nisu imala svoju crkvu ni groblje, pa su već za nasušne vjerske potrebe, morali potegnuti pješke do *Varoša*, sela s crkvom i grobljem poput Kijeve, Cetine, Maovice i Otišića odlikovala je prilična mjera samostalnosti od Vrlike, ali i zatvorenosti unutar vlastite seoske zajednice.

TEKSTILNO RUKOTVORSTVO

Dok su predmeti dobiveni obradom drva pripadali krugu muških poslova i rukotvorina, odnosno specijaliziranim majstorima - obrtnicima po kojima se posebno isticalo selo Kijevo, obrada vune i izrada tekstilija u cijelosti je bila povjerena ženama. Nekoć, do drugog svjetskog rata, velika stada ovaca davali su dovoljno vune za podmirenje domaćih potreba, pa su žene uz svakodnevne poslove, znale i sudjelovale u gotovo svakom dijelu procesa prerade vune do gotovog proizvoda. Nažalost, negdašnji uzgoj tekstilnih biljaka, lana i konoplje, njihova obrada i tkanje potpuno je istisnuta i zaboravljena upotrebom pamučnog kupovnog platna.

Uz višeslojnost same kompozicije nošnje ovaj kraj sačuvao je mnoge stare vještine izrade i ukrašavanja nošnje. Očuvano je kako više načina tkanja vune, tako i više vrsta ukrasnih tehnika. Posebno domišljato upotpunjuju se sasvim jednostavna tehnika apliciranja s različitim vrstama veza po platnu ili suknu.

Tkanje

Ostrižena vuna prvo bi se prala na kojem bližem potoku ili u Cetini i sušila po okolnim prozračnim ogradama od granja i šiblja. Očišćena i isprana od prljavštine *gargašama* i *grebenima* bi se češljala i razvlačila u meko i rahlo runo. Konačno, žena bi iz runa privezanog za preslicu, izvlačila vlakna, te sukajući ih prstima i pljuvačkom, *prela*, a ispređenu niti, *pređu*, namotavala na vreteno. Ako se nije koristila u bijeloj ili mrkoj, svojoj prirodnoj boji, preda bi se, premotana u *kanćile*, nosila bojati u vrličke mastionice jer je postupak bojenja prirodnim, biljnim bojama i u ovom kraju davno zaboravljen.

Slijedeći postupak obrade, *tkanje*, nije znala i radila baš svaka žena, nego se opređena vuna nosila vještijim ženama - seoskim tkaljama. Nakon snovanja osnove uz pomoć dva ili više *kočića*, na glomaznim i teškim tkalačkim spravama, starijim vodoravnim ili, novijim uspravnim, *tarama* tkalje bi stvarale osnovnu tkaninu ili gotovi predmet. Od vune prirodnih boja već samim tkanjem, te naknadnim spajanjem i šivanjem, gotovo bez ikakvih drugih postupaka dobivale kućne tekstilije: *arari* i *bisage*, za prijenos žita, te *biljci* i *sukanci*, zimski pokrivači.

Obična tkanina, sukno za izradu odjeće i obuće, moralo je proći daljnju obradu valjanja i zbijanja u *stupama* na Cetini. Tu se, pod djelovanjem udaraca teških drvenih batova i mlaza vode tekstura tkanine *ustupa*, zgusne, pa sukno postaje čvrsto i nepromočivo. Ako se ne upotrebljava kao bijelo sukno, nego

modro ono se naknadno nosi i *otangati* u iste vrličke mastionice koje se prema ovom postupku zovu i *tangarije*.

Sukno i ženski *pasovi* tkaju se u dva ili četiri nita. Uz ove dvije osnovne tehnike tkanja kod kojih se nit provlači čunkom kroz zijev osnove, u vrličkom se kraju posebno ističu predmeti tkani također na *tari*, ali prebiranjem osnove i provlačenjem potke prstima. Ovom tehnikom klječenja višebojnih niti vune dobivaju se različiti geometrijski motivi *kuka*, *polukuka*, *račića*, *strijeka*, *krivuljica* ... dovoljno dekorativnih da takvim predmetima nije potrebno dodatno ukrašavanje. Njome se izrađuju ženske *pregače* i torbe - *zobnice*. Četvrta tehnika tkanja vrlo rijetko zabilježena u hrvatskoj etnografiji. Njome su se žene koristile prilikom izrade *potkića*, kratkih ukrasnih resa na klječanim predmetima. Kako u prvi tren rese na takvim predmetima izgledaju "izvučene" iz osnovnog predmeta, a sama tehnika rada djeluje više kao pletenje, nego tkanje, ova zanimljiva pojava dugo je ostala u sjeni; kao posebna vrst vrlo arhaičnog tkanja prstima bez posebnog dodatnog oruđa, dokumentirana je i potvrđena tek polovicom osamdesetih godina 20. st.

VRLIČKA NARODNA NOŠNJA

Na temeljima starih i raznovrsnih tehnika tekstilnog rukotvorstva počivaju likovne vrijednosti vrličkog tradicijskog ruha. Prilog više njenoj izvornosti i autohtonosti je sačuvana starinska kompozicija i građa osnovnih dijelova nošnje. Iako se danas, folklornim prigodama, prikazuje samo u jednoj odjevnoj slici, žena ili djevojka obično u ljetnoj, a muškarac u najsvečanijoj *grobarskoj* opremi, duga svakodnevna uporaba ove nošnje ostavila nam je dovoljno svjedočanstava o složenijim varijantama svojih atributa - kako onim naočitim koje narod pamti, tako i onim finim koje samo struka vidi.

Vrličku narodnu nošnju odlikuje slojevitost odjeće i obuće. No ta slojevitost ne proističe samo od dodavanja zimskih teških suknjenih dijelova nego i dodatnih vrsta predmeta posebnog društvenog značenja. Tako je ljetna varijanta, bilo ženske ili muške, starinske nošnje imala svoje posebne svečane ekvivalente od pamuka, a ženska je nošnja uz to nosila i znamenja dobnih razlika ili društvenog status svoje vlasnice. Zanimljivo je da nisu zabilježena veće kvantitativne razlike tradicijske baštine, pa i nošnje, između katoličkog - *bunjevačkog* i pravoslavnog - *rišćanskog* stanovništva ovog kraja. Osjetna razlika bila je jedino u izrazito ijekavskoj varijanti govora pravoslavnih sela Cetine, Civljana, Otišića i Koljana naspram ikavskog govora ostalih sela.

Vrste predmeta i njihov kompozicijski slijed

Iako se nosi prva do tijela, te se na nju slažu drugi dijelovi nošnje, košulja je značajan dio i muške i ženske vrličke nošnje jer je bogato izvezena na svojim vidnim dijelovima: ošvici, prsima i rukavima. Sašivena je od jedne pole pamučnog platna presavijene na dvije pole potrebne dužine s urezanim otvorom za glavu na pregibu i rasporom sred prsiju. Na ovaj osnovni "stan" košulje prišivaju se još široki, ravni rukavi i uspravni ovratnik - *ogrica* ili ošvica. Na ženskim košuljama rukavi ostaju otvorena zapešća, a muškoj košulji se stežu u usku orukvicu. I muškoj i ženskoj košulji se još dodaju nevidljive

latice pod pazuh radi lakšeg giba ruke, a ženska košulja, mnogo duža od muške, se i širi pri dnu ubacivanjem *klinova* platna.

Iako srodne po svom arhaičnom konstrukcijskom tipu, koji se još u rimskom razdoblju zove "tunika dalmatica", muška i ženska vrlička košulja se potpuno razmimoilaze načinom ukrašavanja. I jedna i druga je na ošvici, prsima i na dnu rukava izvezena, ali u sasvim dvije različite tehnike rada. Ženska višebojnim nitima u starinskoj tehnici križića i novijim kosim plosnim vezom, a muška bijelim pamukom i zlatnom srmom gustim nanosima tehnike raspleta ispisuje motiv *česma*.

Muški kompleti nošnje

Nakon košulje muškarci navlače hlače, *gaće* od modroga sukna koje padaju nisko ispod trbuha. Dugih su uskih nogavica. Na prednjem, srednjem dijelu gaća urezane su *promaje* koje čine preklop hlača, a u bokovima su urezani džepovi. Ovaj dio hlača bogato je optočen prugama crvene čoje (skerleta) i *kićajem* - gustim i dugim kitama od crvene, zelene ili modre svilene niti. Nad gležnjem nogavice su rasporene, a uz rub rasporena prišiven je gusti niz mjedenih kuka i spona radi kopčanja.

Osim u radnim oblicima nošnje, preko košulje se obvezno oblači prsluk. U vrličkoj nošnji postojale su tri, odnosno četiri vrste muških prsluka. Svi su istog kroja i naziva - *krožet*, izuzev *čerme s tokama*. Osnovna im je razlika u stupnju kićenosti i materijalu izrada. Zimski krožeti izrađeni su od jednoga komada modroga sukna tako da su im šavovi samo na ramenima. Rubovi vrata, prsa i rukavnog izreza obrubljeni su *orubicom* uskim trakom crvene čoje. Jednostavnijem krožetu uz *orubicu* prišivaju se duž vrata, sred prsiju i stražnjim dijelom orukavlja još široke aplikacije istoga materijala sa sitnim doradama veza, a onaj bogatiji i svečaniji i sa tri dodatna kruga čoje - *kolima*. Ovaj potonji kojem crvena čoja osvaja gotovo cijelu površinu prednjeg dijela, krasi bogat vez lančancem i ovijancem po skerletu u sitnim gustim motivima kuka.

Treća vrst prsluka svečani je dio nošnje ljetnog razdoblja. Nosi pridjev *prteni* krožet, u značenju pamučnog predmeta, ili *anterija*. Davno je, još prije prvoga svjetskoga rata, izašao iz upotrebe, pa je danas kao izuzetna rijetkost, gotovo zaboravljeni dio muške vrličke nošnje. Bio je izrađen od debljeg pamučnog platna, a kroj mu je isti kao i prethodnim prslucima. Ovaj predmet je likovno potpuno sukladan vrličkoj muškoj košulji jer su po njegovoj prednjici aplikacije od istog veza raspleta izrađenog bijelim pamukom i srmom, te dodane pamučne i srmene kitice. "Posut" je i *lužinama* - metalnim šljokicama. Ukrašava se i kopča istim staklenim narančastim dugmetima kao i košulja. Svi krožeti su na leđima, visoko u visini ramena izvezenim ili apliciranim trakama ukrašeni motivom križa.

Najsvečanija vrst prsluka, širom dinarskog područja, pa i u Vrlici je jačerma ili *čerma s tokama*. Ne samo da je u cijelosti izrađen od najskupocjenijeg materijala - crvene čoje, nego je njegova prednjica ukrašena jednim od, tehnički i estetskih, najboljih radova majstora zlatara - srebrnim *tokama*. Toke su predmet koji je od negdašnjeg, srednjovjekovnog zaštitnog predmeta oklopa evoluirao u posebno atraktivni muški nakit. Jačerma s tokama nosi se samo o posebnim prigodama i neizostavan je dio vrličke nošnje kada

grobari na Veliki Petak pred Gloriju čuvaju Isusov grob u matičnoj crkvi. *Čerma* nije zamjena drugim prslucima nego je dodatna oprema nošnji pa se oblači preko *krožeta*. Kao vrlo skupocjeni predmet nošnje nasljeđivala se s koljena na koljena.

Izabiranjem bilo koja od ova četiri prsluka on se zajedno s košuljom uvlači u *gaće*, a oko struka se mota *pas od struke*. Izrađen od više uzica domaće crvene vune i stegnut *uvojima* vune u skladnim nizovima iste ili drugih sukladnih boja. I po više metara dug ovaj pojas se višeslojno mota i zatiče, ali uvijek tako da kite na njegovim krajevima više o desnom boku.

Ista vrst predmeta, pojas, no sasvim drugih odlika je pripašnjača ili *pašnjača*. Poput čerme s tokama i ovaj ukrasni predmet je izrastao iz višestoljetne ratničke prošlosti ovoga kraja. Ovaj pojas uistinu je sinonim dinarskog muškoj junačkog mentaliteta. Sačinjen je od višeslojnih, širokih slojeva kože, a namjena mu je bila priručno zaticanje oružja, različitih noževa i *kubura*, u njegove listove ili džepove kože. Čeona mu je strana pokićena kositrenim ili olovnim granulama *pulijama*. Skupocjena kao i *čerma*, pašnjaču su imali samo bogatiji težaci. Sukladno jačermi nosila se samo u najsvečanijim životnim trenucima.

Predmet kojim se kompletira gornji dio muškog tradicijskog odijevanja pripada zimskom inventaru ruha pa se ljeti ne mora oblačiti, ali daje završni oblik cjelini. Takav predmet, do struka kratki haljetak dugih rukava, i u dinarskim i jadranskim prostorima, svugdje se zove *kapanan*, a u Vrlici češće i *trlagan*. Jedini je predmet koji se radi od sukna mrke boje prirodne vune. Ravnih je rukava i ravnoga stana s umetnutim klinovima. Seže jedva do bokova. Uskog je trokutastog vratnog izreza i urezanih džepova na prednjici. Poput suknenih krožeta svi rubovi trlagana su obrubljeni *orubnicom* i aplikacijama od crvene čoje: na dnu prednjice su trokutasti *skuti*, a s obje strane prsa po dvije *đulice* oblika srca ili kruga. Sve aplikacije na kapananu oivičene su crvenim svilenim gajtanom i istim kitama.

Književni izraz "obuća" u vrličkoj tradicijskoj terminologiji označava tek jednu, određenu vrst predmeta koja se obuva na noge. Presijecanje sličnih predmeta različitih naziva s istim nazivima drugačijih predmeta u vrličkom kraju posebno ističe slojevitou građu i vrličke "obuće" u već slojevitoj kompoziciji nošnje.

Uz kožnu "obuću", *opanke oputaše*, standardni oblici "obuće" su i *obojci*, *obuća* i *bičve ili čarape*, te posebno kožno remenje *potkoljenjače*. Bičve vrličkih muškaraca nemaju ni stopalo, ni petu, ni prste, nego samo gornji dio lista noge. Ispletene su, kao najsvečaniji detalj obuće, prozračnim čipkastim bodom od bijele pamučne niti na pet igala. Navlače se preko gaća kao prvi predmet uz nogavice. Iznad njih, ako se nose, vežu se i *potkoljenjače* - remenje ukrašeno, poput pašnjače, sitnim olovnim i kositrenim granulama i metalnom kopčom za stezanje.

Na bosu nogu navlači se *obuća*, predmet, koji bi u današnjem smislu riječi, bio prava čarapa. Ali ovoj "čarapi" je donji dio, stopalo, ispleten glatkim bodom od bijele domaće vune, a *grlič* lista noge iskrojen od mrkog stupanog sukna. Grlič je ukrašen vezom lančancem, ovijancom i obametom, te ovičen vunanim crvenim gajtanom. S nutarnje strane noge je otvoren, s nizom kukica i spona koje se kopčaju samo u donjem dijelu. Na takvu obuću dolaze još i *obojci* pletena obuća stopala bez pete. Iako su u prednjem dijelu ukrašeni

gustim lančancem, a rub joj prati *istrig* crvene čoje obojke potpuno prekriva opanak, pa nije vidljivi dio nošnje.

Na glavi crvena kapa od čoje, nekad plitka stožasta, a danas ravnih kontura s crnim trakama obrubljenim rubovima i vezom od crnih niti i istim kiticama krunski završava slijed oblačenja muškarca.

Muško tradicijsko ruho znatno je ranije iščezlo iz svakodnevne uporabe nego što se to dogodilo ženskim odjevnim kompletima. Unatoč tomu one su očuvale međusobnu usklađenost. Ni jedna ni druga nije primala jače utjecaje sa strane, pa ni one gradske iz same Vrlike. Zatvorene unutar kruga svoje autarkične proizvodnje nisu znatnije mijenjale svoje izvorne osobine. Promjene su se zbile, posebno na ženskoj nošnji, tek naknadno kada su se vrlički težaci bili već *preobukli* u industrijski proizvedeno ruho.

No, za razvoj i kvalitetu same nošnje to više nije bilo od presudne važnosti.

Ženski kompleti nošnje

Kao i mušku nošnju i žensku odlikuje višeslojno oblačenje jednog predmeta preko drugog. Iako je košulja prvi i osnovni, vidljivi dio nošnje zabilježeno je i često se na fotografijama ispod nje nazire vrst jednostavne potkošulje koja se nazivala *comeš*. Muški pandan joj je muška potkošulja - *guća*.

Tunica dalmatica zna u ljetnom razdoblju, posebno pri žetvenim radovima, biti upotpunjena samo *pregačom* i pojasom, *tkanicom* ili *pasom* koji je pridržava, ali u neuobičajenom položaju: zavrtnuta i zataktnuta za pojas ili obješena straga tako da ne smeta pri ovoj vrsti posla.

No, pravilno oblačenje nalaže da se s košuljom, uz pregaču i pojas, uvijek nosi duži haljetak bez rukava - *sadak*. Iako je ova vrst predmeta iskrojena od tri dijela s leđima i dvjema prednjicama, te vrlo slični i oblači se poput prsluka način njegova otvorena nošenja je takav da se sprijeda od njega vide samo uski trakovi naramenica, a ostali dijelovi padaju tako da potpuno otkrivaju donje slojeve prednjeg dijela nošnje, *košulju* i *pregaču*. Iako je, sukladno muškim prslucima, izrađen od domaćeg stupanog sukna i u svečanim inačicama bogato ukrašen aplikacijama od crvene čoje i lančancem, ovom predmetu, za razliku od muških do grla zakopčanih krožeta, težište je njegova stražnja strana s bokovima. Na podlozi od, za ženu modroga, a za djevojku bijeloga sukna na sadak se dodaju različito iskrojene rubne aplikacije od crvene čoje (izuzetno i s zelenim dodacima) koje u najsvečanijim njegovim oblicima prekrivaju gotovo cijelu površinu sadaka. Najbogatijih i najrazvedenijih oblika na leđima. Tako se iz širokog traka čoje koje se od ramena spuštaju niz leđa razvija motiv *prstiju* i *noktiju*, a iznad njih se, u visini lopatica, prišiva *zvrk* s *istrigom* - dodatni krug po rubu zarezane čoje bogato izvezen lančancem. Ukrasni trak donjeg ruba sadaka također čini niz od više komadića lančancem izvezene čoje, *građe*, čiji se najširi dio dodiruje s *noktima*, pa zajedno zatvaraju likovnu kompoziciju leđa u jedinstvenu cjelinu.

Sadak, košulja i *kličana pregača* s pojasom nose temeljne likovne vrijednosti ženske vrličke nošnje, pa su ova tri predmeta, osnovna okosnica svih njenih daljnjih razrada.

Iako je su navedeni predmeti samostojni oblik ljetnoga oblačenja, nekad se je oblačio i *vuštan ili fuštan* - pamučna gornja haljina s nafaldanim krilom i prslučićem, oplećkom bez rukava. Češće je zabilježena kao dio djevojačke ljetne, posebno blagdanske opreme, negoli njegovi sukneni oblici. Svečani *vuštan* je poput drugih predmeta djevojačke nošnje bijeli, ali je potpuno neukrašen. Navlači se preko košulje, a njegov prslučić dovoljno je otvoren i da se ispod njega vidi vez prsa, a straga ga potpuno prekriva ukrašeni sadak. Ispod sadaka pri svakom koraku rastvarale su se falde i njihala krila suknje mnogo ljepše nego kod košulje. No ovaj predmet je poput muškog *prtenog krožeta* davno iščezao iz upotrebe i kolektivnog pamćenja vrličkih sela, pa se danas vrlo rijetko obrađuje i u stručnim obradama vrličke nošnje.

Ovom renesansnom tipu kroja gornje odjeće, srezane u struku i nafaldanog krila vrlo je slična jako dobro poznata vrlička zimska '*aljina*. Osnovna im je razlika što '*aljina* ima rukave i što je izrađena od modroga ili bijelog sukna, te je, za razliku od fuštana sprijeda potpuno rastvorena. Ovisno o tomu da li je ženski ili *kurski* predmet, zove *modrina* ili, djevojačka, *bilača*. Iako se češće viđala kao svakodnevni, neukrašeni predmet starijih žena, '*aljine* znaju biti bogato ukrašene, ali samo njihov gornji prednji dio *oplećak* jer se preko njihovih leđa navlači se raskošno ukrašeni sadak pa leđa ni *modrine*, ni *bilače* nisu ukrašena. Sukladno drugim suknenim predmetima vrličke nošnje i haljina se ukrašava trakovima čoje po svojim rubovima, ali posebno svečane su one koje krase dodatna aplikacija na prsima od crvene i zelene čoje, *nizpršnjača*, te potpuno crvene *zalakte* na njenom rukavima. Ako je *modrina* mlađe udate žene ukrašena je i plodonosnim *oklopom* od kauri školjaka. Poput sadaka i pregača se, u zimskoj inačici nošnje, nosi preko '*aljine*, pa je ona njen ukrasni, komplementarni dio isto kao u ljetnim varijantama nošnje.

Dobna razrada ženske vrličke nošnje koja se posebno ističe u uporabi djevičanske bijele boje djevojačke nošnje naspram osnovne modre boje sukna udatih žena, razvija se u posebne vrste predmeta njihovih oglavlja i obuće.

Sasvim mlade djevojčice koje nisu još stasale za udaju nose samo skrletnu *crvenkapu*. Kosu splicu iza ušiju u dvije uredno spletene pletenice koje prekrize i nisko spuste na pola vrata, a njihove vrhove dižu preko ušiju i na tjemenu vežu uzicom u labavi vijenac. Kapu, vrlo sličnu muškoj samo što nema ukrasnih kita, stavlja ravno preko čela tako da njena izvezena polovica ostaje na lijevoj ili desnoj strani glave. Nakon što *skoči na policu*, odnosno sazre za udaju što obično biva udajom starije sestre, djevojka dobiva statusne simbole udavače - bijelu kvadratnu maramu *okругu* koju preslaže u trokut polaže kao lagani prevjes preko stražnje polovice kape tako da joj jedan kraj, ukrašen sitnim cvijetovima plosnog veza, visi niz leđa, a druga dva uokviruju lice i padaju na ramena. Udavačama, posebno onim bogatima, pripadaju i druge vrste skupocjenih ukrasnih i zaštitnih predmeta: paunovo pero po sredini kape i po mogućnosti što više nakita. Uz uobičajene samostalne vrste nakita od srebra i njegovih slitina kao što su prstenje, *rećine na tri botuna* i *špiode*, ukrasne igle kojima se zatiče okrugla o kapu vrličku nošnju posebno određuju posebne vrste ogrlica *đerđani*. Izrađene su od gotovog kovanog novca nanizanog naizmjenično s filiganskim srebrnim zrnjem sličnim onima koje čine glavu *špijoda*. No danas pod nazivom *đerđan* samo se pamte njeni hipertrofirani oblici prerasli iz ogrlice u posebnu vrst dugih prsnih prevjesa sačinjenih od višeslojnog niza prišivenih novčića na komadu platna. Ovo je

uistinu uočljiv i stasit predmet jer kad ga stavi bogata udavača, *dotarica*, pokriva poput oklopa prednji dio tijela skrivši, od ramena do koljena, sve donje slojeve nošnje. Kako ovaj *đerdan* nije ogrlica uz njega su djevojke i mlađe žene nosile višestruko obmotane oko vrata i druge vrste ogrlica od staklenih perli, koralja ili druge vrste dostupne bižuterije.

Nekoć su se kovanim novcem mnogo više kitile djevojačke, ali i muške, kape.

I obućom na nogama se razlikuje djevojka od udatih žena. Iako je općenito ženska obuća vrlo slična muškoj i ima iste nazive *bičve*, *obuća*, *obojci* i *opanci* jedino opanci i obojci odgovaraju opisu muških predmeta. Djevojke, međutim, umjesto bičava nose *klašnje*. *Klašnje* su poput i muških i ženskih *bičava* obuća bez stopala. Također su, poput muških ispletene, ali ne pamukom i prozračnim bodom, nego su domaćom vunom u mrkim bojama modre, zelene i crne boje izvedeni gusti geometrijski motivi vrlo slični tehnici klječanih predmeta nošnje. Vrh i dno *klašnja* s uzicom za stopalo ispleteni su bijelom bojom. Alternativa djevojačkim *klašnjama* su ženske *bičve* izrađene od stupanog modroga sukna. Stražnja strana, list ženskih *bičava* je ukrašena *građom* i po sredini ima urezan raspored s kukama i sponama za kopčanje.

Bilo preko *klašnja* ili *bičava* i djevojke i žene navlače istu vrstu predmeta - *obuću*, *obojke* i *opanke*. Ženska je *obuća* je vrlo slična muškoj, tek ponešto razlikuju u dimenzijama i rasporedu svojih lančancem izvedenih motiva, a *obojci* i *opanci* su posve isti.

Kako smo vidjeli, kićenost nošnje i zasićenost nakitom žena vrličkih sela raste s približavanjem njihove udaje. Već kao udavača ona nosi *okrug*, znamenje udate žene, a za sam obred vjenčanja umjesto djevojačkog bijelog, obući će i modri ženski *sadak*, Istoga dana, nakon vjenčanja skinuti će joj se *crvenkapa* - simbol djevičanstva vrličkih djevojaka, a pod *okrug* umjesto nje staviti će poseban podložak - *kovrljak*. Od udaje i pletenice spliče iznad ušiju i ukrštene iznad tjemena polaže nisko do čela. S novim načinom češljanja i dodanim, oku nevidljivom, *kovrljakom* ista *okrug*a ima sasvim druge obrise i značenje oglašnja udatih žena.

Još u prvoj godini braka nevjesti dolikuje kićenje slično djevojačkom, pa će ona još uvijek o svečanostima nositi jednako bogato ukrašenu nošnju i sav nakit koji joj je iz obiteljskog doma pripao. No, mladim ženama, od kojih se očekuju obiteljske prinove, zasebno pripadaju i više ih ističu *đidani* ukrasi od kauri školjaka, *oklopi* na njihovim *aljinama* i na *đidanim tkanicama*. Što vrijeme više odmiče boje ženskoj nošnji će postajati sve zagasitije i tamnije sa sve manje otvoreno crvenih skrletnih aplikacija. Građa njene nošnje postaje sve siromašnija ukrasom, a *okrug*a sve navučenija na lice i *zabrađenih* krajeva. Zanimljivo je da ostane li djevojka neudata, *stara cura* ostaju joj svi atributi djevojačke nošnje.

Prema svim svojim obilježjima, tektonici svoga osnovnog ruha, načinom izrade i motivima ukrašavanja, te vrsti nakitnog inventara uza sve društveno, politička i povijesna previranja na ovom prostoru, vrlička je narodna nošnje uspjela izuzetno kvalitetno i dosljedno sačuvati stilske odlike srednjovjekovnog kulturnog inventara i tradicije. Po njenim mirnim, statičnim formama polikromni vez lančanic ispisuju gusti ornament vrlo sličan onom na kamenoj starohrvatskoj plastici, a omiljeni nakitni oblici gotovo su isti onima pronađenim u starom naselju Vrh Rike, pa uistinu možemo tvrditi da je vrlička

nošnja iznijela temeljne osobine starohrvatske kulturne baštine u novovjeku pučku tradiciju očuvavši je vitalnom sve do pred sam početak trećega tisućljeća.

Literatura

- Bruck-Auffenberg, Natalija: *Dalmacija i njena pučka umjetnost*, Umjetnički zavod Anton Schroll & Co., Beč, 1912
- Gamulin, Jelena: *Narodna nošnja Vrlike*, Kulturno prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb, 1988
- Gušić, Marijana: *Starinsko žensko oglavlje u hrvatskoj narodnoj nošnji*, Spektar, Zagreb
- Ivančan, Ivan: *Narodni plesovi Dalmacije 3*, Prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb, 1982
- Ivančić, Sanja: *Hrvatski narodni nakit, Etimologija Dalmatica*
- Koludrović, Aida: *Vrlika*, Etnografski muzej, Split, 1954
- Kužić, Krešimir: *Povijest Dalmatinske Zagore*, Književni krug, Split, 1997
- Lovrić, Ivan: *Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa*, Izdavački zavod JAZU, Zagreb, 1968
- Milošević, Ante: *Vrlika, starohrvatska župa Vrh Rika*, Muzej HAS, Split, 1997

ANTIQUITIES OF VRLIKA or TRADITIONAL CULTURE OF VRLIKA (Summary)

During the centuries the region of Vrlika has been developing as a natural and cultural unit. Present-day administrative limits of the region correspond to the traditional ones, which have, for the most part, been based on its folk culture. In everyday life it survived up to the early 1960s. On the other hand, its original and indigenous forms, particularly its traditional costumes, have always attracted both artists and experts. It is therefore one of the most dealt with and praised ethnographic units of Dalmatian hinterland.